

Ярослав Затилюк

(Інститут історії України НАН України)

«ВИНАЙДЕННЯ» МОГИЛЯНСЬКОЇ СВЯТИНИ: НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ ПРО КИЄВО-БРАТСЬКУ ІКОНУ БОГОРОДИЦІ ТА ЇХНІ КОНТЕКСТИ

Ікона Києво-Братської Богородиці з кінця XVII до початку XX ст. належала до найшанованіших святинь Києва. Їй присвячували окремі літургії, акафісти та хресні церковні ходи на Подолі. На сьогодні у музейних фондосховищах України зберігається близько десятка її списків («подобій»), що походять з храмів Київщини та з-поза неї¹. Поширення культу Братської ікони засвідчують і твори Івана Нечуя-Левицького та Михайла Старицького: про неї згадують герої драматичного твору «На Кожум'яках» (1875 р.) та комедійної п'єси «За двома зайцями» (1883)². Тут на тлі побуту тогочасних киян показано, що ікона була його невід'ємною частиною разом із реліквіями Києво-Печерської лаври та Софійського собору³.

Сама назва ікони – Братська Богородиця – вказує на її місцеперебування у Богоявленському соборі Києво-Братського монастиря, куди, згідно з відомою легендою, святиню було перенесено по Дніпру з Вишгорода. Ця легенда, яку можна умовно назвати «паспортом» ікони (а саме це про неї розповідали у збірниках про православні чудотворні образи та

¹ За інформацією дослідниці Братської ікони, Галини Белікової, на сьогодні виявлено близько десятка списків ікони у фондосховищах Національного художнього музею України (далі – НХМУ) та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Один список ікони першої половини XVIII ст. представлений в постійно діючій експозиції Національного музею історії України (далі – НМІУ). Окремі з них опубліковано в альбомах: Національний музей історії України. – К., 2011. – Т. 2. – № 435, с. 289; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції Національного художнього музею України. Альбом. – К., 2005. – Зображення № 120.

² Репліки героїв наведено у: Ахіла, архим. Києво-Братська ікона Божої Матері. – К., 2016. – С. 21–22.

³ Ікона з образом Братської Богородиці (причому коронованої) була у Софійському соборі в 1789 р.: Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – С. 82.

в путівниках XIX ст.¹), фактично легітимувала її належність могилянській корпорації.

Ікона неодноразово «виринала» в історичній традиції Академії. Приміром, її зображували на гравюрах академічних тез, як-от на тезі 1706 р., піднесеній ректорові Гедеону Одорському, та на тезі 1713 р., присвяченій фельдмаршалу російської армії Борису Шереметьєву². Найдавніша зі збережених гравюр, створених у стінах Академії із зображенням Богоявлення (як вважають, на честь освячення Богоявленського собору у 1693 р.), також містить образ Братської Богородиці³. Більш того, серед української еліти віддавна побутувало асоціативне ототожнення цієї святині з Академією, що промовисто засвідчує універсал гетьмана Данила Апостола від 19 травня 1732 р. Звертаючись до «усіх старшин і чинів», гетьман закликає до збору коштів на відбудову Києво-Могилянського «училищного колегіуму», започатковану київським митрополитом Рафаїлом Заборовським, адже, як читаємо тут, «в Києво-Могилянском училищном колегіуму... Богоявленская Братская церков, також и школы обвѣтшали», тому вкрай «потребно церковъ ради Чудотворной Богоматерной икони (підкреслення моє. – Я. З.), а школы для добродетельного Россіи синов воспитания и совершенного обучения репаровать»⁴. Ба, ще й двома століттями пізніше, на ювілейній листівці 1915 р. з нагоди 300-ліття Академії, зображено її основні споруди, кількох визначних діячів, а між ними прямо над Богоявленським собором – образ Братської Богородиці.

Як відомо, вимушена перерва в діяльності Києво-Могилянської академії за радянської доби вплинула й на долю ікони, списки якої після підризу Богоявленського собору у 1935 р. перемістилися (у кращому випадку) до музейних фондосховищ. Лише починаючи з 1990-х рр. у музейних

¹ Див., зокрема, каталог-збірник XIX ст. з оповідями про чудотворні Богородиці: Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных Ее икон, чтимых православною церковью на основании Священного Писания и церковных преданий. С изображениями в тексте праздников и икон Божьей Матери / Составила София Снесарева. – Изд. 2-е доп. – СПб., 1898; Благодеяния Богоматери роду христианскому чрез Ее святые иконы. – СПб., 1905.

² Див. публікацію зображень: Беликова Г. Киево-Братская икона Божией Матери // Православная энциклопедия (<http://www.pravenc.ru/text/1684331.html>).

³ Див. першу публікацію гравюри: Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. Tabl. XXXI. – Kraków, 2003. Аналіз ідей і смислових контекстів гравюри див.: Люта Т. Могилянський «Theatrum Glorіae» Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 2013. – № 1. – С. 57.

⁴ Цит. за оригіналом універсалу, який зберігається у НМІУ: Фондова група «Рукописні документи», інв. № 25. Наразі універсал експонується в постійній експозиції музею на другому поверсі.

альбомах та каталогах з'явилися зображення її «подобій». Сенсаційною знахідкою стало віднайдення у 2009 р. найдавнішого списку у фондах Національного художнього музею України ¹. Це спонукає до подальших досліджень для встановлення «генеалогії» списків, однак метою цієї статті є не вони, а історія появи та перші роки перебування ікони в Києві.

На сьогодні це питання остаточно не розв'язане. Останні за часом розвідки апелюють до датування двох чуд ікони 1651 і 1662 р. ², проте навряд чи ці чуда можна ототожнювати з часом появи оповіді про них, а отже і з «точкою відліку» культу Братської Богородиці ³. Тож з'ясування початкової історії могилянської святині, тобто перших згадок про неї в документах, а також контекстів, у яких було започатковано формування її культу, є завданням цієї статті.

Коротко нагадаю зміст щойно згаданих чуд. Перше, 1651 р., сталося ще під час перебування ікони у Вишгороді, у храмі св. Бориса і Гліба. Коли тут зупинилось литовське військо Януша Радзивила, один з його вояків («єретиків») ударив шаблею по ликові, проте Мати Божа «поскаржилася» уві сні Радзивилу, і той скарав «безбожника» на смерть; тому жовніри без перешкод пішли геть, а на іконі залишилася «язва». Згідно з оповіддю про друге чудо, 1662 р., татари, захопивши Вишгород, зробили з ікон місцевих храмів плоти для переправи на другий берег Дніпра. Проте здійснювалася страшна буря, і всі «безбожні агаряни» потопилися окрім одного: ікона Богородиці принесла його до Києва та стала навпроти Братського монастиря. Вражений татарин охрестився, а ікона знайшла собі новий дім «в училищній обителі».

Оповідь про обидва чуда завжди подавали у путівниках ⁴, місяцесловах та дослідженнях XIX ст. з історії Києва та Академії (пор. твори

¹ Пархоменко І. Віднайдена ікона Братської Богородиці // Київ. – 2010. – № 2. – С. 190–192. Співробітники НХМУ обґрунтовано доводять, що саме ця ікона перебувала у Бого-явленському соборі до його підризу у 1935 р.: Белікова Г. Пам'ятки Братського монастиря в колекції НХМУ // Пам'ятки України. – 2013. – № 1. – С. 40–43. Але, в будь-якому разі, цей список, що датується рубжем XVII–XVIII ст., не є першотвором.

² Міляева А. С. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII ст. та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // Записки НТШ. – Т. 227. – 1994. – С. 126–127; Белікова Г. Києво-Братская икона Божией Матери.

³ Про сумніви щодо можливості датувати час появи ікони у Братському монастирі на підставі тексту легенди див.: Закревский Н. Описание Киева. – Т. 1. – М., 1868. – С. 156; Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – Т. 2. – М., 1908. – С. 278–280; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX, кн. 1: роки 1650–1654. – К., 1996. – С. 10.

⁴ Див., зокрема, популярний за кількістю перевидань упродовж XIX ст. путівник: Сементовський М. Киев, его святія, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1864. – С. 211–212.

Віктора Асоченського, Миколи Закревського, Миколи Петрова, Миколи Мухіна, Федора Тітова та ін.), а найдавнішою версією «Сказання» про ці чуда вважався короткий текст, уміщений на картуші гравюри Іларіона Мигури, якою ілюстровано академічну тезу 1706 р. Ще одним давнім джерелом слугувала академічна теза 1713 р., присвячена Борису Шереметьєву¹.

Тим часом архівний розшук дав змогу виявити давнішу і повнішу версію «Сказання». Хоч як парадоксально, вона міститься у документації кількох московських приказів 1670–1671 рр. про посольства Києво-Братського монастиря до Москви. То чому ж кияни почали розповідати про свою святиню саме у Москві?

Посольство до Москви 1670 р. та перша згадка про ікону

У лютому 1670 р. до Москви прибули посланці кількох більших київських монастирів – Межигірського, Видубицького і Братського. До Малоросійського приказу ними було подано чолобитні ігуменів, загалом схожі між собою в проханнях відшкодувати грошові втрати від недавніх військових постоїв та реквізицій царських воевод². Зокрема, ігумен Києво-Братського монастиря і ректор Кивської колегії Варлаам Ясинський скаржився на збитки, заподіяні київським воеводою Юрієм Барятинським, який забрав заготовлений обителлю лісоматеріал «на строение города и кладезей» з обіцянкою повернути, але її не було дотримано ані ним, ані його наступником; у провину царському воеводі ставилося також розорення єдиної дохідної маєтності монастиря в с. Новосілки: «Да он же кн[я]зь Юрья Никитич м[о]н[а]ст[и]рскую д[е]р[е]вню Новоселки розграбил и разорил, и хлѣба лишил болши 1000 чети и всякого скота и лошадей»³. На доповнення до згадки про реквізований Барятинським лісоматеріал Ясинський пояснював, що його призначали «на строение монастыря и училищ», тобто на відбудову

¹ Поза увагою дослідників залишилася публікація тексту «Сказання» 1900 р.: Сказание о Киево-Братской чудотворной иконе Божией Матери. – К., 1900.

² Документальні свідчення про колективне посольство до Москви від київських ієрархів 1670 р. проаналізовано: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Т. I: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 675–687; *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – С. 372. У цій статті далі буде використано чолобитну з цього посольства від Києво-Братського монастиря.

³ Тут і далі цитати з тексту чолобитної Варлаама Ясинського взято з Малоросійського приказу: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 345–350.

Благовіщенської і Богоявленської церков, які постраждали від пожежі 1658 р. Підкріплюючи скаргу, він додає, що богослужби доводиться відправляти у тісному приділі («разве в трапезном малом, каменном оставшем пределе»), а далі апелює до чудотворної ікони монастиря. За його словами, храми треба відбудувати якнайшвидше, бо «не имуще гдѣ (поставити. – Я. 3.) иконы чудотворныя Пресв[е]тыя Б[огоро]д[и]цы Выпшегородския, казнившее недревле на Днепре татар, и много иных чудес творяще»¹. Потому Ясинський жалісно описує злиденність і потреби обителі, чий маєтності розорили іновірці і царський воевода, а для посилення відповідних вражень порівнює убогість монастиря з роздягнутим Христом, який охрещується в Йордані:

«и мы отнюдѣ обнаженные суца, того ради яко ж самѣ кр[е]стивыйся Хр[и]стос Б[о]г наг явился на рецѣ Иерданистей, разве покрывашеся сѣнию крыл Д[у]ха Св[е]таго голубиных, сице и м[о]н[а]ст[и]р н[а]ш Б[о]гоявленский, обнаженный отнюдѣ являющеся при реках слезных кровавых, не имый ис него покровения, притекает разве под сѣни крыл орѣлих Вашего Царского Пресвѣтлого Величества»².

Чолобитну завершує прохальний пасаж, що цар «уразумеет... убог[ость] н[а]шу послѣднюю, нищету и убожество, личбу и жажду, и небытие, гдѣ приклонити главы Исусу и Б[о]гоматери его, бес ц[е]ркве и без нужных ей и служителем ея»³.

Як бачимо, риторика Ясинського розрахована на те, аби по-особливому представити монастир зі школою – з одночасним відзначенням їхньої унікальності та вбогості. Такі самі акценти присутні і в рекомендаційних листах авторитетних для Москви церковних ієрархів – чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, печерського архимандрита Інокентія Пизеля та Александрійського патріарха Паїсія. Їхні листи було додано до чолобитної Києво-Братського монастиря, і в кожному з них наголошувалась важливість зубожілої школи для виховання «поборників та захисників істинної віри». Так, Пизель зауважує, що голодні вчителі школи вихованців «православных млеком разума воспитывают и брашном учения ко творению Божией воли утверждают»⁴, а патріарх Паїсій називає школу місцем «премудростнаго учения, ставропигион

¹ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 346–347.

² Там само. – Арк. 348 зв. – 349. Як видно з цих слів, Ясинський також вдається до застосування усталеного на той час риторичного топосу «орлиних крил» царського герба. Про побутування цього топосу див.: *Plokhly S. Tsars and Cossacks. A Study in Iconography.* – Cambridge Mass, 2002. – Р. 31–45.

³ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 349.

⁴ Там само. – Л. 271–272. Крім того, у своєму листі Інокентій Пизель згадав про заповіт Петра Могили стосовно школи, де нагляд за нею було доручено саме архимандриту Києво-Печерської лаври.

патриаршеской м[о]н[а]ст[и]р бл[а]горазумнѣ искусний и общежителен» та порівнює її з «другими Афінами», які Петро Могила «вмѣсто оных греческих древних в Росіі воздвиге... на укреплѣние православия»¹.

У підсумку всі листи до царя – і Ясинського, і рекомендаційні від впливових церковних ієрархів – створювали особливий образ Братського монастиря зі школою як значущої, але убогої обителі. Додатковим же підкресленням її унікальності мала стати згадка про її чудотворну ікону.

Решта чолобитних подань, представлених посланцями монастиря на чолі з префектом Віктором Гілевським, містять цілком конкретні прохання: надати замість розорених Новосілок власність «на сей сторонѣ Днепра Муравские или о ц[е]ркви пустой в Острѣ с угодыями ея св[е]таго Михайла»²; пожалувати маєтності замість тих, що опинилися по той бік кордону «в державе полской»³; дозволити продаж сиченого в монастирі меду на церковні празники та збирання двох кадей меду з мешканців с. Петрівці; подарувати церковне начиння, облачення і книги, що їх розграбували під час війни; врешті, надати кошти на викуп митри Петра Могили, яку було заставлено Києво-Печерській лаврі⁴.

Віктор Гілевський окремо «бив чолом» про хлібне жалування, оскільки після розорення Новосілок «им до нового хлѣба пропитатца нечем, разве разпустить м[о]н[а]ст[и]р и училище»⁵. Поза тим, Гілевський просив викупити коштом царської казни екземпляри «Ключа разумінія» Йоаникія Галятовського 1659 року видання, а також дозволу вписати до монастирського синодика імена померлих членів царської родини. У ще двох чолобитних Гілевського йшлося про звільнення від постоїв ратних

¹ Текст грамоти Паїсія цит. за копією книги Малоросійського приказу 1670 р.: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2, кн. 5. – Л. 412 об. – 414 об. Сам оригінал у посольській справі зберігся погано, пор.: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Л. 110. – Л. 264–266.

² Йшлося не лише про запустілу церкву арх. Михаїла в Острі, а й про приписані до неї маєтності: Там само. – Л. 386.

³ Мова про володіння монастирем «езуитскими маєтностями Скаверовым и иными в державе полской» на підставі царської грамоти 1659 р. Їх монастир втратив після Андрусівського перемир'я 1667 р. як такі, що відійшли до Речі Посполитої. На цьому засновано прохання наділити монастир маєтностями «в державе царской». Саме на таких підставах, наприклад, Києво-Печерська лавра отримала царські грамоти на Брянський Свенський монастир упродовж 1660–1680-х рр.

⁴ Згідно з чолобитною, заставна вартість митри складала 7 тис. польських злотих: 3 тис. – це сума самого боргу, а 4 тис. – процентна ставка за 20 років: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Л. 110. – Л. 387.

⁵ Там само. Як скаржився Гілевський, «н[и]нешней зимы въ их м[о]н[а]ст[и]рской д[е]р[е]вне Новоселках татар 5 мурыз стояло многое время, и хлѣб весь там будущий на 1000 в снопах и таковое число молочено поѣли и конми потравили, и всякому от нас отобрали, и крестьян в полон поимали».

людей Трьохсвятительської церкви, а також про надання окремої підтвердної грамоти «на училище» – з правом викладання «словенским, греческим, латинским языки для латын, наруже живущих, к защищению и утверждению православных вѣры».

Утім, попри риторично віртуозні листи Ясинського та авторитетних заступників за Києво-Братську школу, весь довгий список «чолобитних прохань» задоволено не було. Царський уряд, по суті, відгукнувся лише на два пункти прохань: до Києва направили розпорядження воеводі, аби в Трьохсвятительській церкві «поклажи никакой не класть», бо та «по привилию короля Генгрина» перебуває у віданні Києво-Братського монастиря і школи, а також в обитель надсилалося царське пожалування: «ризы комчатые и праздничные, Пролог во вес год, Минею на август м[е]с[е]ц»¹. Показовими виглядають відмови на два пункти прохань: про викуп примірників «Ключа разумінія», бо ті надруковано «не нашим речением» (мовою), та про дозвіл внести до монастирського синодика імена померлих царської дружини Марії Іллівни та сина Симеона (на це прохачі отримали ухильну відповідь, що «о том указ будет впредь»). Що ж до решти прохань («о школных училищах и о всем по их челобитью»), то їх було переадресовано гетьману Дем'янові Многогрішному.

Сказане означає, що посольство Києво-Братського монастиря не домоглося бажаного. Такими самими безуспішними виявилися клопотання інших київських монастирів про отримання фінансових відшкодувань: їм усім було відмовлено з єдиним формулюванням: «потому что в то время война была, и взять того негде». Прохання такого змісту царський уряд переадресував гетьманові, «как о том право их належитъ, а наперед сего к великому г[о]с[у]д[а]рю он, гетман Демян Игнатов, писал, что учинилос в войну, тому дати покой». Як бачимо, тут опосередковано декларується визнання самотійності гетьмана у вирішенні внутрішніх питань, зокрема грошового забезпечення та наділення маєтностями. З іншого боку, оскільки Москва у той період не отримувала жодних зборів із Гетьманщини, то виглядає цілком логічним переадресування такого роду чолобитних до гетьмана². Тож спільним досягненням усіх церковних посольств з Києва було отримання царських пожалувань у розмірі надань попередніх років. Так, Києво-Братському монастирю надали «на м[и]л[о]стиню

¹ Це відзначено і в листах-відповідях царя Гізеля та Барановичу: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 309–310 і 311–313.

² Після антимосковського повстання 1668 р. у Москві спробували переглянути правовий статус гетьмана, зокрема, симптоматичною стала пропозиція підпорядкувати всі «козацькі справи» окремому приказові. Це розцінюється дослідниками як спроба політичного компромісу стосовно автономного статусу Гетьманщини: *Горбачев В.* «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 260–262.

в 30 рублев сорок соболей», а його послів утримували в Москві за нормами царської грамоти 1659 р.¹

Отож, власне в матеріалах цього не надто вдалого посольства, у чолобитній Ясинського від 23 січня 1670 р., міститься найдавніша документальна згадка про чудотворну ікону. До неї апелювали із вочевидь прагматичною метою – спонукати царя до щедрих пожертв на монастир, який досі (ми до цього далі повернемося) вважали в Москві «неблагонадійним». Оскільки результати посольства не задовольнили Ясинського, він за кілька місяців, у квітні 1670 р., відправив посланців до Варшави, де ті домоглися двох підтвердних королівських привілеїв на школу і маєтність Новосілки². Наступного 1671 р. до Москви вирушило чергове посольство Києво-Братського монастиря у меншому складі, але з додатковими аргументами.

Посольство 1671 р. і текст «Сказання» про ікону

У документах посольства 1670 р. чудотворну ікону Богородиці з Вишгорода згадано лише в листі Варлаама Ясинського до царя та в резолюції дяків Малоросійського приказу – у переповіданні усіх листів і чолобитних. Про неї не говорили посланці монастиря, і її не згадували рекомендаційні листи Пізеля, Барановича та патріарха Паїсія, хоч той, до речі, був у монастирі у вересні 1669 р. Більш того, сам Ясинський не розповідав про чуда ікони, лише принагідно їх означивши: «казнившую недревле на Днепре татар». Натомість посольство 1671 р. вже привезло до Москви «докази» – текст «Сказання» про чуда Києво-Братської святині.

Отож, у лютому 1671 р. до Москви прибули посланці чотирьох київських монастирів – Братського, Скитського Пустинного, Вознесенського дівочого та Києво-Печерського³. Представник Братського монастиря Антоній (до речі, учасник минулорічного посольства) подав до Малоросійського приказу адресовані царю листи свого настоятеля Ясинського та Лазаря Барановича (той повторно просив милостиво прийняти представників

¹ Таку милостиню надсилали у Братську обитель і в попередні роки, а утримували послів в 1670 р. за нормами, прописаними царською грамотою від 30 серпня 1659 р.: Памятники, изданные Временной комиссией при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. Т. 2 (изд. 2). – К., 1897. – С. 445–446 (№ 21).

² Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. – К., 1893. – С. 96–101.

³ Див. стислий аналіз документів цього посольства: Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 780–783. Документи посольства Києво-Братського монастиря вписано до книг Малоросійського приказу за 1671 р.: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2, кн. 9. – Л. 688–724 об.

Могилянської колегії, «да не тощ вспят возвратятся»). Натомість лист Варлаама Ясинського починався з подяки за минулорічну милостиню, а далі знову йшлося про відбудову пошкоджених пожежею Благовіщенської та Богоявленської церков та про повернення лісоматеріалу, реквізованого царським воеводою Юрієм Барятинським¹. Щоправда, обачний ректор пропонував уже два варіанти відшкодування: або компенсацією грішми, або через dopravку нового дерева солдатами московського гарнізону. Більш того, своє клопотання він підкріпив, з одного боку, засвідченням київських війта та ігуменів про реквізицію лісоматеріалу обителі², а з іншого – «Сказанням» про чудотворну ікону, яке мало слугувати вагомим аргументом для відбудови обителі, адже ікону, як він писав, «не имамъ, гдѣ честно без таковыя (відбудованої. – Я. З.) ц[е]ркви поставити». Сам образ охарактеризовано в листі ширше: це ікона Богородиці «чудотворныя вишгородския к нам со агарянином чудесне прежде приплывшая».

«Строитель» Антоній і келар Марко, посланці від Братського монастиря, 12 лютого 1671 р. передали в Малоросійський приказ супровідні клопотання: листи Йоанікія Галятовського та київського війта Данила Полоцького і лист за підписом очільників Києво-Печерського, Пустинно-Микільського, Кирилівського та Михайлівського монастирів, де підтверджувалося те, що Барятинський узяв лісоматеріал, заготовлений ще за ректорства Галятовського для відбудови церков обителі³. Тоді ж ними було пред'явлено текст «Сказання про ікону Пресвятої Богородиці Вишгородської чудотворної, яка припливала в Київ з агарянином і стала проти Братського монастиря, в якому і нині прославляється». У ньому доволі детально описувалися три чуда ікони: перше у Вишгороді 1651 р. (пов'язане з походом Януша Радзивила на Київ), друге про загибель татар як кару за блюзнірство та переміщення ікони по Дніпру до Києва у 1662 р., третє – про чудотворіння образу у 1663 р., коли він уже перебував у Братському монастирі⁴. «Сказання», окрім змісту чуд, позиціонувало монастир як унікальну обитель, що її обрала своїм пристанищем сама Цариця Небесна.

¹ Лист Варлаама Ясинського далі цит. за документами згаданого посольства 1671 р.: Там само. – Л. 692 об. – 695 об.

² Важлива деталь: підтвердження вочевидь з'явилося при підготовці посольства впродовж січня 1671 р. Як зазначено у копії тексту, його підписали у Софійському соборі 12 січня 1671 р. після відправлення молебня «за благовѣрную царевну Татьяну Михайловну»: Там само. – Л. 698. Ця колективна заява мала підтвердити прохання Ясинського, а водночас спонукала царя звернути на них увагу.

³ При цьому було вказано, що воевода «в то время не хотел никакого писма давати»: Там само. – Л. 696–698. Про листи від Галятовського та від війта Полоцького лише згадано: Там само. – Л. 698 об.

⁴ Представлений у 1671 р. текст «Сказання» зберігся у виписках двох московських приказів (Малоросійського та Розрядного). Тут і далі його буде цитовано за однією з копій: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2, кн. 9. – Л. 699–703. Це найдавніша текстова версія, що за окремими деталями відрізняється від зображення чуд ікони в гравюрі Іларіона Мигури 1706 р. та в Академічних тезах 1713 р.

Як бачимо, у 1671 р. Варлаам Ясинський змінив стратегію переконування, вирішивши представити у Москві більше інформації про ікону. Вона ж виступала ключовим акцентом у його листі до царя та в чолобитних поданнях представників Києво-Братського монастиря. Власне, самих цих прохань було лише декілька, і всі вони спиралися на апеляцію до чудотворної святині. По-перше, царя просили наказати воеводі повернути обителі лісо-матеріал, аби побудувати «дім» для ікони. По-друге, клопотання про дозвіл ситити мед на великі церковні празники (Богоявлення, Благовіщення та в дні пам'яті князів Володимира та Бориса і Гліба). Варто нагадати, що продаж меду являв собою одне з суттєвих джерел монастирських доходів, проте Антоній та Марко обґрунтовували це апеляцією до ікони: «чтоб пред чудотворною иконою Б[огоро]д[и]цы Вышгородския свеча не угасала»¹. Обрана стратегія себе виправдала. Київському воеводі Григорію Козловському було відправлено царську грамоту з указом «тот лес нынешнею весною киевскими ратными людьми по полой воде вывести и заплатить в Братский на церковное строение то ж число, что взято, 600 бревн сполна»². Що ж до дозволу «канун ставити», то за ним звеліли звертатися до гетьмана, але паралельно Дем'янові Многогрішному 25 лютого 1671 р. було надіслано розпорядження, «чтоб по тому их челобитью указ учинил, как о том у вас войсковое право належит»³. Тож уже через місяць Многогрішний оголосив універсал, за яким Києво-Могилянській колегії дозволялося ситити мед на церковні празники для збільшення її доходів⁴. Тоді ж іншим гетьманським універсалом було надано монастирю маєтність, про яку його посланці просили в Москві минулого 1670 р.⁵ Більш того, гетьман обіцяв «церковь братскую каменную соорудити и школы для учения построить» після збору «з миру» потрібних коштів у «скарб войсковой»⁶.

¹ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2, кн. 9. – Л. 709 об. – 710.

² Там само. – Л. 717 зв. – 718.

³ Там само. – Л. 719 об. – 720. Крім того, було спеціально надіслано царську «сыскную грамоту» лихвинському воеводі, на чиїх людей скаржилися посланці Києво-Братського монастиря (у них вкрали скриню з частиною царського жалування на зворотньому шляху з Москви у 1670 р.). Важко сказати, що вплинуло на позитивні рішення царського уряду – враження від «Сказання», можливе втручання Московського патріарха (до якого ректор звертався окремим листом) чи те, що посланці монастиря просили не лише грошової компенсації.

⁴ Оригінал універсалу від 28 березня 1671 р. зберігається: ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 186. Цей універсал було підтверджено наступним гетьманом Іваном Самойловичем 24 квітня 1673 р.: Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 73 (оригінал). Див. також підтвердний універсал Самойловича від 7 липня 1672 р.: Памятники... Т. 2 (изд. 2). – К., 1897. – С. 463–470 (№ 32).

⁵ Це маєтність «Мураска», яку І. Самойлович замінив на с. Карпилівку з двома присілками: Голубев С. Гедеон Одорский // Труды КДА. – Вып. 12. – К., 1900. – С. 589.

⁶ Після падіння Многогрішного в березні 1672 р. грошей у військовій скарбниці не виявилось: Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. // Труды КДА. – Вып. 11. – К., 1901. – С. 352 (прим. 12).

Початки культу Братської Богородиці: інтелектуальний та політичний контексти

Наразі неможливо точно встановити, відколи в Києво-Могилянському колегіумі було започатковано власний локальний культ ікони Братської Богородиці. Як уже згадувалося, образ з'явився тут у 1662 р. Проте час створення тексту «Сказання» невідомий, а поза тим, ми нічого не знаємо, чи він був первісний, чи йому передували якісь інші.

З іншого боку, у привезеному до Москви 1671 р. «Сказанні» фіксується низка сюжетів, присутніх в «історії» інших чудотворних ікон: удар «мечем» по ликові, знамення і мандрівка водою, вогненний стовп над іконою на воді, потоплення та осліплення іншівірців тощо. Більшість із них перегукуються з обрітінням афонської Іверської Богородиці, хоч є перегуки й з іншими кұльтами¹. Крім того, треба взяти до уваги усталені на той час стратегії представлення обрітень, знамень і явлень.

Все це, поза сумнівом, мав знати укладач «Сказання», а принаймні добру «підказку» йому могла дати збірка богородичних чуд «Неба нового» Йоанікія Галятовського (1665 р.)², тим більш, що Галятовський був ректором колегіуму перед Варлаамом Ясинським. Саме тут Галятовський по-своєму «класифікував» богородичні чуда ледь не по всій християнській ойкумені, доповнивши оповідь чудотворінням «своїх» ікон – Києво-Печерської, Куп'ятицької Почаївської, Крехівської та ін. Орієнтуючись на схеми цих «історій», нескладно було у стислий термін скомпонувати опис чуд Братської ікони. Не виключено також, що упродовж 1660-х рр. довкола образу вже почали нагромаджуватися усні оповідки, і власне їх було зафіксовано в тексті «Сказання», яке повезли до Москви³.

Інша прикметна деталь: опис чуд могилянської святині вперше з'являється не у вигляді друкованої збірки, як на той час широко практикувалося⁴, а докладається до чолобитних посольської місії, після чого текст

¹ Аналіз перегуків і топосів «Сказання» про Братську ікону та про її «вишгородське коріння» потребує окремої статті.

² Як відомо, перший стислий начерк збірки був представлений як додаток до книги проповідей Галятовського «Ключ разуміня» (1659, 1663 р.), а в 1665 р. його, у розширеному більш як учетверо вигляді, видав друком під назвою «Небо новое» львівський друкар Михайло Сльозка.

³ Не виключено, проте, що якась інша версія тексту існувала в 1670 р., а на початку 1671 р. її було відредаговано.

⁴ Пор. опис чуд Жировицької ікони (перше видання 1622 р.), Холмської ікони (1646 р.) та багатьох інших. Доречно також згадати активність православних інтелектуалів Київської митрополії у публікації чуд різних богородичних ікон протягом 1660–1670-х рр., якот: уже згадане «Небо новое» та «Скарбница потребная» (1676 р.) Галятовського з описом чуд ікони Єлецької Богоматері чи «Apollo Chrześciański» Лазаря Барановича (1670 р.). Жодне з цих видань, до речі, не згадує Києво-Братської ікони.

було скопійовано до діловодних книг кількох московських приказів¹. Це означає, що «Сказання», найімовірніше, спеціально скомпонували (чи відредагували) для представлення у Москві, аби забезпечити успіх посольства 1671 р. Це припущення підтверджується і тим, що є кілька промовистих натяків на значущість ікони для православного Московського царства. Наприклад, в описі другого чуда 1662 р. сказано про знищення нею татар («агарян»), які «хотѣша на пленение хр[и]стіян в державу ц[а]ря православнаго за Днепр ити» (у пізніших версіях «Сказання» цього акценту немає²). В іншому місці тексту «Сказання» 1671 р. Братську Богородицю названо чудотворною святиною, яка оберігає людей від «агарян в Росіи». Ці самі наголоси озвучили й усно посланці монастиря при подачі чолобитної про повернення лісоматеріалу для спорудження церкви як місцеперебування ікони, яка скарала «на Днепрѣ татар, хотящих пленити державу царскую»³. Підтекст таких натяків очевидний: благочестивий цар мусив посприяти у влаштуванні належного місця для ікони, яка захистила його державу від татар і далі продовжує це робити. Крім того, вочевидь не випадково «Сказання» акцентує увагу на походженні святини з вишгородської церкви Бориса і Гліба – святих предків царя Алексія Михайловича.

Більш того, надсилаючи до Москви текст «Сказання», Варлаам Ясинський, поза сумнівом, переслідував ще одну мету – позитивно налаштувати царя та його оточення до Києво-Могилянського колегіуму. Це було вкрай актуально, оскільки київський навчальний осередок упродовж 1660-х рр. у Москві вважали за «неблагонадійний». Так, у царській резолюції від 20 березня 1666 р. на той пункт проекту статей гетьмана Івана Брюховецького, де йшлося про визнання та відновлення київської школи, читаємо: «Буде им против их волностей не во оскорбленье, и тѣх бы школ им не заводитъ»⁴. Недовіру царського уряду до «латинського» закладу підсилили у 1669 р. доноси, що кидали тінь підозри на братських монахів і могилянських професорів. Зокрема, у січні 1669 р. у Посольському приказі розглядався донос ієромонаха Межигірського монастиря

¹ Утім, для Москви це звична практика. У діловодних книгах різних приказів можна знайти виписки про різні чудотворні святині, причому не лише православні.

² Пор. версію цього чуда в Академічній тезі 1713 р., де сказано, що ікона знищила татар, котрі «хотѣша на плаѣние христиан за Днепр преплвити». Цит. за: Голубцов А. К вопросу о старых академических тезисах и их значении для археологии // Богословский вестник. – 1903. – № 7/8. – С. 418–419.

³ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2, кн. 9. – Л. 712. Дослівно те саме сказано і у виписці Малоросійського приказу. Показово, що в посольстві 1670 р. таких заяв про київську святиню не було.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. 6. – СПб., 1869. – С. 86 (№ 34). Справу вирішила відповідь київського воеводи Петра Шереметьєва царському послу Євстратію Фролову у травні 1666 р., що «перевесть тую старую школу некоторыми мѣры неаѣзъ, потому что киевским жителем будет то в великое оскорбление» (Там само. – С. 93 (№ 37)).

Анатолія, який розлого представляв «колективну зраду» київських ігуменів та місцеблюстителя Київської митрополії Мефодія Филімоновича (їх названо «власстями київськими») за гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Івана Брюховецького. Основний мотив звинувачення звучав так: «Люде простии всѣ во время брани головы свои покладали за церковь Божию и за тебе благочестиваго царя, а игумены всѣ изменили... и однолично стояли на том, чтобы королю подвернути Киев и козаков»¹. У доносі неодноразово фігурує і Києво-Братський монастир, представників якого «посилали вѣ Литву до короля и до гетманов з грамотами, с казною, з дарами..., и на том всѣ годы они стояли и крѣпилися, чтобы при королю жити»². І хоч у доносі 1669 р. імені Ясинського не згадано (описані тут події сталися ще до того, як він з кінця 1665 р. став ректором), сам він неодноразово опинявся у Москві «під підозрою» через інші доноси та відповідні слідства. Зокрема, у січні 1667 р. Андрій Степанов (який до того у Братській обителі вдавав із себе монаха) свідчив про таємне листування Ясинського з польським полковником Пивом³. Роком пізніше, у вересні 1668 р., ректорові довелося заперечувати свої контакти з ворогами царя уже в рамках іншої слідчої справи, заведеної на місцеблюстителя Київської митрополії Мефодія Филімоновича за підозрою у підбурюванні до антимосковського повстання⁴. Доноси на Ясинського, їх розгляд у Москві та вболівання за його репутацію⁵ простежуються навіть у кількох листах Лазаря Барановича під добре замаскованими риторичними пасажами та алюзіями⁶.

З огляду на сказане, стає очевидним, що, відправляючи до Москви два посольства підряд 1670 і 1671 рр., Варлаам Ясинський мав на меті створити сприятливіше уявлення про Києво-Братський монастир та колегію. Саме тому його посланці разом із чолобитними до царя везли уклінні листи й до його найближчого оточення, зокрема, до московського патріарха Йоасафа та очільника Посольського приказу Артемона Матвеева. Чолобитні додатково підкріплювалися «рекомендаційними листами» авторитетних церковних ієрархів, що в підсумку мало забезпечити Київ-

¹ Тут і далі текст доносу цит. за його публікацією в: Акты ЮЗР. – Т. 8. – СПб., 1875. – С. 15–20.

² В іншому місці прямо названо ім'я Йоаникія Галатовського, інших очільників не поіменовано.

³ Див. побіжну згадку про цей донос: Харлампович К. Малороссийское влияние. – С. 372.

⁴ Свідчення Мефодія та київських ігуменів (у тому числі Ясинського) у рамках цієї справи опубл.: Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 68–84 (№ 31).

⁵ Про репутацію Ясинського у Москві див.: Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII в. – К., 1895. – С. 33–35.

⁶ Через це не до кінця зрозуміло, про які саме доноси на Ясинського йдеться. Див.: Письма преосвященного Лазаря Барановича. Изд. 2-е. – Чернигов, 1865. – С. 34–35, 54–55 (листи № 27, 45).

ській колегії реноме благонадійного закладу, який заслуговує на царську милість. Додатковим аргументом слугували згадки, а потім і сам текст про чуда ікони Братської Богородиці, які засвідчували унікальність та «істинну православність» закладу. Сказане дає змогу констатувати, що «експорт» до Москви культу Братської Матері Божої у 1670–1671 рр. був аж ніяк не випадковим, оскільки він являв собою один із способів реагування Варлаама Ясинського на виклики поточного моменту.

* * *

У 1673 р. за не до кінця з'ясованих обставин Варлаам Ясинський відмовився від ігуменства у Києво-Братській обителі та, відповідно, від ректорства у колегії¹. Його урядування (1665–1673 рр.) відзначено спробами відновити після військових лихоліть навчальний заклад, зокрема, зміцнити його матеріальну базу новими маєтностями та доходами. Задля цього ректор відправляв посольства з проханнями до московського царя та польського короля, звертався до гетьманів та полковників і навіть з посланням «до всіх вобец и кожному зособна... христілюбивим людем»². Риторика цих звернень утверджувала серед адресатів образ київської школи як єдиної православної «в цвіченю молоді роської на підпору Церкви Святої»³. Важливе місце у цих зусиллях зайняло й творення культу чудотворної ікони Богородиці з Вишгорода, яка сама «обрала» за місцеперебування Києво-Братську обитель.

Після ректорства Ясинського культ образу Братської Матері Божої, зазнавши певних модифікацій, підтримував імідж обителі як унікального закладу ще упродовж двох століть, але це вже є предметом іншого дослідження.

¹ У листі до Лазаря Барановича Ясинський пояснив це душевними терзаннями через загибель трьох братських монахів у Новосілках. Дослідники, втім, вказують і на інші причини, зокрема, невдоволення братії його політикою, яке відобразилось в анонімній «Ляментатії»: *Мухин Н.* Києво-Братский училищный монастырь. – С. 101–105; *Лютя Т.* Варлаам Ясинський і Софійська митрополича кафедра // *Пам'ятки України.* – 2013. – Квітень, спецвипуск. – С. 26–33. Не виключено також, що особливо дошкульними для Ясинського могли стати нарікання у Києві на те, що він видав Василя Многогрішного, брата арештованого гетьмана, царському воеводі: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии. – С. 783.

² Ідеться про послання Ясинського з приводу розорення братської маєтності Новосілки людьми «польського полковника Пива» у травні 1671 р.; його опубл.: *Памятники. Т. 2.* – С. 466–468 (№ 31).

³ Іншою стійкою формулою листів-прохань Ясинського став топос про школу, «укрунтовану... на захист віри православної і благочестя в землі нашої Російській».